

ТАҚЫРЫП -3

ДЕПОЗИТ

1. Жинақтау және инфляция
2. Депозит, банктер және олардың функциялары
3. Депозит шарттары
4. Тәуекелдер және оларды басқару

Мақсаты: инфляция жағдайында өзінің жеке жинақтарын басқару негіздері, инфляциялық процесс және оның себептері туралы білім жүйесін қалыптастыру; банктердің құрылу тарихымен және Қазақстандағы банк жүйесімен таныстыру; банктердің түрлері туралы студенттердің білім жүйесін қалыптастыру; банктердегі депозиттік шоттардың әртүрлі түрлері, олардың қазіргі экономикадағы артықшылықтары мен кемшіліктері туралы білім жүйесін дамыту.

1. Жинақтау және инфляция

Нарықтық экономикада қорлардың жинақталу процесі маңызды рөл атқарады.

Қаражатты жинақтау – оларды болашақта сақтауға бағытталған маңызды экономикалық құбылыс.

Қаражатты жинақтаумен байланысты нарық субъектілерінің мүдделерінің тепе-теңдігін сақтайды. Қаражатты жинақтау құралы:

1. Халықтың мүдделері;
2. Мемлекет мүддесі;
3. Жинақталған қаражатқа қызмет көрсету бойынша әртүрлі қызметтерді ұсынатын ұйымдардың мүдделері болып келеді.

«Жинақтау» терминінің анықтамасына келетін болсақ, бірнеше түсініктері мен сипаттамалары бар:

1. Жинақтау–отбасыда ғана емес, мемлекетке, кәсіпорындарға, кәсіпкерлерге де пайда табу мақсатында материалдардың, мүліктердің, ақша қаражаттарының қорын көбейту, капиталды көбейту;

2. Жеке жинақтар -халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткіші, яғни, алынған табыс пен болашақ қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тұтынушылық шығындар арасындағы айырмашылық;

3. Кәсіпорындардың ақшалай жинақтары - кәсіпорынның қарамағында қалған таза пайда;

4. Жинақты жинау - халқының белгілі бір уақытқа кейінге қалдырылған тұтынуы.

Білгенге маржан! жинақтар (сбережения) – қолда бар табыстың бір бөлігін бұру, ал жинақтау (накопление) – бұл жинақтарды жинақтау процесі.

Қарапайым мемлекеттік жинақтың формуласы:

$$\text{Кірістер (салықтар мен алымдар түрінде) - Мемлекет шығыстары} = \text{Мемлекеттің жинақтары}$$

Енді, халықтың табыстары мыналарға бөлінеді:

1. Ағымдағы жинақтаудан түсетін табыс

2. Ағымдағы тұтыну табысы

Табыстың 20%-ын халық жинақтауға бөлгені абзал.

Жинақтарды жоғалтып алу қорқыныш болатыны түсінікті. Өйткені – елде болып жатқан экономикалық процестер, ақша жинақтарының үнемі құнсыздануына әкеліп соғады.

Инфляция және оның негізгі түрлері

Экономистер «инфляция» түсінігін және оның пайда болуының негізгі себептерін анықтайды және анықтама береді.

Инфляция – бұл халық жеке тұтыну үшін сатып алатын тауарлар мен қызметтердің белгіленген тізіміне бағаның орташа деңгейінің уақыт бойынша өзгеруін сипаттайтын көрсеткіші.

Инфляцияның негізгі себептері:

1. Мемлекеттік шығыстардың өсуі, оларды қаржыландыру кезінде мемлекет тауар айналымының қажеттілігінен артық ақша сомасын көбейтеді;
2. Елдегі өндіріс көлемі азайды, бірақ сол ақша қалды;
3. Сыртқы саудадағы мемлекеттік монополия ірі кәсіпорындарөздері бағаларды және өндіріс шығындарын анықтауы;
4. Өндіріс пен еңбек өнімділігінің өсуімен салыстырғанда жалақының жылдам өсуі;
5. Әлемдік дағдарыстар (шикізат, энергия, азық-түлік, экологиялық) болуы.

Инфляция баға индексі арқылы өлшенеді.

Индекс - бұл уақыт немесе кеңістіктегі зерттелетін құбылыстың өзгеруін сипаттайтын салыстырмалы көрсеткіші.

Индекс тұтыну қоржыны (адамның қалыпты өмір сүруіне қажет тауарлар тізімі (онсыз адам бір жыл жайлылықта өмір сүре алмайды)) негізінде қалыптастырылады. Оның құрамы әр елде заңмен бекітіліп, кезеңді түрде қаралып отырады. Баға индексі тұрақты болуы керек.

Тұтыну бағасының индекстерінің сенімділігін іріктеудің дұрыс жүргізілуіне байланысты:

- отбасы мүшелері; отбасы бюджетін ұстайтын адам;
- тауарларды таңдаудың негізділігі, жұмыстар, қызметтер;
- қоныстанған аймақтар.

Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің қызметі (stat.gov.kz) инфляция деңгейін сипаттайтын ресми тұтыну бағаларының индекстерін жариялайды.

Инфляцияны ескере отырып баға индексі қалай есептеледі?

Тұтыну бағасының индексі (ТБИ) – елдегі инфляциялық процестерді сипаттайтын көрсеткіші. Есептеу жолы:

$$\text{Инфляция} - \text{бағаның өсуі} / \text{Дефляция} - \text{бағаның төмендеуі} \\ \text{немесе} \\ \text{Инфляция (дефляция)} = \text{ТБИ} - 100\% \times 100\%$$

Инфляция индекcін қалай анықтауға болады?

Инфляцияны есептеу принципі қарапайым: stat.gov.kz -тан өткен жылғы тауар бағасын алып, оны биылғы бағамен салыстырып, өсімді пайызбен есептейді. Бұл өсудің өзі инфляцияны білдіреді.

Инфляция индексі дегеніміз не?

Инфляция индексі белгілі бір кезең ішінде белгілі бір тауарлардың халық үшін қаншалықты қымбаттағанын көрсетеді.

2024 жылғы ақпанда Қазақстан Республикасындағы инфляция бір жылда баяулады және 9,3% құрады (2024 жылғы қаңтарда – 9,5%). Бір айда инфляция үдеп, 1,1% құрады (өткен айда – 0,8%).

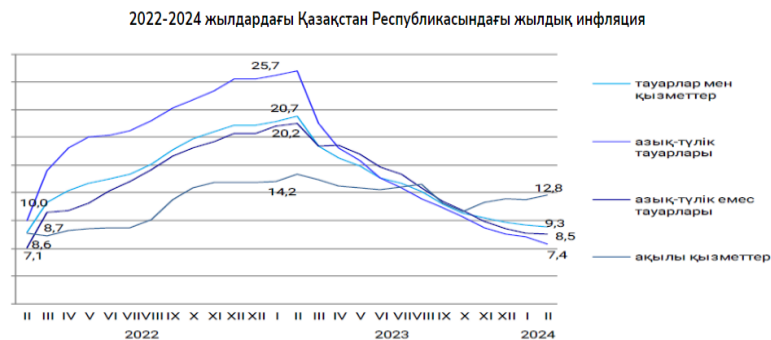
Баға ақылы қызметтерге бір жылда 12,8% (2024 жылғы қаңтарда – 12,3%), азықтүлік емес тауарларға – 8,5% (2024 жылғы қаңтарда – 8,6%), азық-түлік тауарларға – 7,4% өсті (2024 жылғы қаңтарда – 8,2%)[7].

Инфляция деңгейін сипаттайтын тұтыну бағаларының индексі халық жеке тұтыну үшін сатып алатын тауарлар мен қызметтерге бағаның жалпы деңгейінің уақытбойынша өзгеруін көрсетеді.

Тұтыну бағаларының индекcін есептеу екі көзден алынған ақпарат негізінде жүргізіледі:

- осы мақсаттар үшін арнайы іріктелген сауда нүктелерінде және қызмет көрсету орындарында оларды тікелей тіркеу арқылы жиналған бағалардың өзгеруі туралы деректер;
- халықтың нақты тұтыну шығыстарының құрылымы бөлігінде үй шаруашылықтарын зерттеу материалдары.

Бағалардың өзгеруі туралы ақпарат жинау қалалар мен аудан орталықтарының іріктемелі тобы бойынша, барлық облыс орталықтарында, республикалық маңызы бар қалаларда және астанада жүзеге асырылады. Сауда және қызмет көрсетусаласының базалық кәсіпорындарын таңдау жергілікті жерлерде жүзеге асырылады.

Сурет 11 - 2022-2024 жылдардағы Қазақстан Республикасындағы жылдық инфляция[7]

Бағаның өсу қарқыны бойынша инфляция:

Баяу – бағаның төмен өсу қарқыны (жылына 10%-ға дейін немесе одан да көп пайыз);

Өршімелі -тұтынушылық бағалар үй шаруашылығы табысының өсуінен асып түседі (баға жылына 20-дан 2000%-ға дейін өседі);

Гиперинфляция –баға мен жалақы арасындағы алшақтық орасан зор, қоғамның барлық қабаттарының әл-ауқаты жойылды, елдің кәсіпорындары рентабельді болып қалады (бағаның айына 50% өсуі).

Инфляция отбасының номиналды және нақты табысы арасындағы айырмашылықтың күрт өсуіне әкеледі.

Отбасының нақты табысының өсуі номиналды және жалпы табыстың өсу қарқынының қатынасына байланысты.

Номиналды және нақты табыстардың өзгеруінің мұндай елеулі айырмашылығы елдің ең маңызды экономикалық процестеріне үлкен әсер етеді.

Инфляция отбасылық бюджетке айтарлықтай соққы береді. Инфляция индексін есептеу үшін қолданылатын формула тұтыну қоржынына негізделгенін есте ұстаған жөн.

Дегенмен, бұл себептің құрамы өмір салтына, жыл мезгіліне және адамның жеке қалауына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін және жиі өзгеруі мүмкін.

Сонымен қатар, *инфляцияның бірқатар салдары* да бар.

Ол елдің экономикалық өміріне кері әсерін тигізеді: экономикалық байланыстар бұзылады, инвестициялық процесс ұйымдастырылмайды, экономикадағы теңгерімсіздік пен хаос күшейеді.

Инфляцияның жағымсыз әсерлері: экономикадағы дис-пропорциялар өсуі; экономикалық байланыстар жойылады; экономика хаосқа айналады және де жемқорлық, көлеңкелі экономика және алыпсатарлық өркендеу басталады.

Инфляция сонымен қатар, отбасы экономикасына да теріс әсерін тигізеді.

1. Еңбекке жарамды отбасы мүшелерінің табысы құнсызданады;

2. Ақшаның сатып алу қабілеті төмендейді;

3. Үнемдеу үшін сапасына емес, арзан тауарларды тұтынуға мәжбүр болады.

Мемлекет отбасылық экономикадағы қауіпті немесе қолайсыз процестердің дамуына үнемі тосқауыл қойған жағдайда ғана елді басқаруды орынды деп санауға болады.

Алайда, *мемлекеттің инфляцияға қарсы саясатының негізгі бағыты* жүзеге асырылып отырады.

Мемлекеттің инфляцияға қарсы саясаты – бұл экономиканың барлық салаларын реттеу арқылы инфляцияны шектеу шараларының жиынтығы.

1. Мемлекеттік шығындардың қысқарту;

2. Жиынтық сұранысты тежеу;

3. Бағаның өсуін бәсеңдету;

4. Экономиканың барлық салаларын реттеу.

Инфляцияны реттеу әр түрлі жолдармен жүзеге асырылады.

- Өндірісті тұрақтандыру және ынталандыру;

- Шаруашылық қызметінің нәтижелері үшін кәсіпорын-дардың жауапкершілігін арттыру;

- Салық жүйесін жетілдіру;

- Теңге бағамының өзгеруі

- Бағалар мен кірістерді реттеу бойынша белгілі бір шараларды жүргізу.

2. Депозит, банктер және олардың функциялары

1. Банк жүйесі және оның қызмет ету принциптері

Банк жүйесі барлық нарықтық қатынастардың негізі болып табылады.

Жалпы ақша механизмі шеңберінде банк операцияларын жүргізу үшін өзара әрекеттесетін несие және қаржы институттарының жиынтығы банк жүйесін құрайды.

Банк жүйесі экономикалық жүйенің бір бөлігі бола отырып, елдің несие жүйесінің бір бөлігі болып табылады.

Банк жүйесінің қызметі мен дамуы өндіріс процесімен, тауар айналымымен және тұтынуымен байланысты. Ол бюджет және салық жүйелерімен өзара әрекеттесіп, сыртқы экономикалық қызметке жағдай жасайды.

Банк жүйесі қоғам мүддесі үшін жұмыс істеуге міндетті.

Банк жүйесі оны қамтамасыз ететін және реттейтін инфрақұрылымды құрайтын нормативтік-құқықтық актілер мен тиісті нормативтік актілер негізінде жұмыс істейді. Жалпы ол қоғам дамуының негізгі, іргелі бағыттарын көрсетеді.

Банк жүйесінің міндеттері:

- Елдің экономикалық өсуін қамтамасыз ету;
- Инфляцияны реттеу;
- Төлем операцияларын жүргізу.

Банк жүйесінің қызмет етуінің негізгі принциптері де орын алады.

- Елдегі несие-қаржы институттарының жеткілікті саны;
- Барлық қаржы институттары заңға сәйкес құрылып, өз қызметін лицензиямен жүзеге асыруы керек;

- Банк жүйесіндегі функционалдық міндеттерді елдің Ұлттық банкі белгілейді;

- Елде коммерциялық банктердің экономикалық тұрғыдан тиімді түрлері болуы керек.

2. Банк жүйесінің түрлері

Банк ісінің қалыптасу және даму тарихы банктік ұйымдардың жиынтығы белгілі бір типте болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Қазақстан Ұлттық банкі қазақстандық банк жүйесінің бірінші деңгейі болып табылады.

Қазақстанда қазіргі уақытта Қазақстан Ұлттық банкі және несие ұйымдары ұсынатын екі деңгейлі банк жүйесі қалыптастырады.

Бірінші деңгей – Қазақстан Ұлттық банкі – негізгі мөлшерлемені белгілеу арқылы барлық несиелік және банктік жүйені эмиссиялайтын (ақша шығаратын) және реттейтін мемлекеттік несие мекемесі болып табылады.

Негізгі Ұлттық банк унитарлық орган болып табылады. Мемлекет – жарғылық қордың жалғыз иесі. Негізгі қор – ғимараттардан, құрылғылардан, көлік және басқа да құндылықтардан тұрады, ал айналым қаражаты – банкке тиесілі ақша қаражаттарынан тұрады. Ұлттық банк резервтік және басқа қорлар құрады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің негізгі міндеті – Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Мәртебесі, мақсаттары, функциялары мен өкілеттіктері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы N 2155 Заңы. Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы N 2444 Заңы айқындалған.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің функциялары:

- Мемлекеттік бюджет қаражатының пайдаланылуын бақылау бойынша жұмысы;
- Ұлттық валюта бағамын белгілеу;
- Коммерциялық банктердің есеп айырысу ережелерімен және есептерді жасау және беру тәртібімен байланысты қызметін бақылау;
- Қосымша шығаруға немесе айналыстың қысқаруына байланысты ақша сомасын басқару;
- Мемлекеттік қарызды алу және өтеу бойынша операцияларды орындау.

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің мақсаттары:

- Теңгенің тұрақтылығын қорғау және қамтамасыз ету;
- Қазақстан банк жүйесінің дамуы және нығаюы;
- Төлем жүйесінің тиімді және үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

Негізгі мөлшерлеме банктердің Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінен қарыз қаражатын алатын бағасының көрсеткіші болып табылады. Оның мөлшерін Ұлттық банк экономикалық көрсеткіштер негізінде белгілейді және ұлғайтылуы немесе азайтылуы мүмкін.

Кесте 8 - Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің жылдар бойынша негізгі мөлшерлемесі

Негізгі мөлшерлеменің әрекет ету мерзімі	Ставкалар мөлшері, %	Базалық мөлшерлеме дәлізі, %
22.01.2024 -	14,75-15,25	13,75 – 16,25
16.01.2023 – 27.12.2023	15,75-16,75	15,75-17,75
25.01.2022 – 26.12.2022	10,25- 14,0	12,5 - 15,5
26.01.2021 – 07.12.2021	9,0 -9,75	8,25-10,75
04.01.2020 – 15.12.2020	9,0 - 12,0	8,25- 13,5
15.01.2019 – 10.12.2019	9,0 - 9,25	8,0 - 10,25
16.01.2018 – 05.12.2018	9,0 - 9,25	8,0 – 10,75
10.01.2017 – 10.12.2017	10,5-11,0	9,25 - 13,0
02.01.2016 – 15.12.2016	12,0-17,0	11,0 – 19,0
02.09.2015 – 02.10.2015	12,0-16,0	7,0 – 17,0

Ескерту: <https://nationalbank.kz/> мәліметтерінен алынған.

3. Несие және қаржы ұйымдары – Қазақстан Республикасының банк жүйесінің екінші деңгейлі болып табылады.

Екінші деңгейлі – коммерциялық банктер, несие-қаржы ұйымдары.

Коммерциялық банктер заңды және жеке тұлғаларға қызметтердің кең көлемін көрсетеді. Бұл негізгі мақсаты ақша нарығындағы делдалдық операциялардан пайда табу болып табылатын заңды тұлғалар.

Банктік қызметпен айналысу үшін коммерциялық банктер Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінен тиісті лицензия алады.

Жаңадан құрылған банктерге лицензиялар:

- теңгедегі қаражатпен банк операцияларын жүргізуге;
- теңге және шетел валютасындағы қаражатпен банк операцияларын жүргізуге;
- жеке тұлғалардан ақша депозиттерін тарту және бағалы металдарды орналастыру.

Болашақта коммерциялық банктер халықпен жұмыс істеу үшін қосымша лицензиялар алу арқылы өз қызметін кеңейте алады. Бас лицензияны алған банктер Қазақстан Республикасы шетелде филиалдарын құруға құқылы.

Лицензияның әрекет ету мерзімінің нақты шеңбері жоқ, бірақ Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі лицензияны заңды негізде кері қайтарып алуға құқылы.

Коммерциялық банктер – ел азаматтарына ақша тарту, сонымен қатар кассалық және есеп айырысу операцияларын жүргізу үшін банк секторында жұмыс істейтін несиелік кәсіпорындар.

Жалпы, *коммерциялық банктердің типтері* әртүрлі болып келеді.

Жинақтаушы - олар жеке және заңды тұлғалардан қаражат тартуға маманданған ұйымдар (мұндай түрлер енді кең таралмайды).

Инвестиция - пайдалы инвестициялау, мысалы, бағалы қағаздар арқылы.

Әмбебап - олардың нақты мамандануы жоқ, бірақ әртүрлі қызметтердің кең көлемін ұсынады. Қазіргі уақытта Қазақстанда мұндай әмбебап 23 коммерциялық банк түрлері қалыптасқан және қызметін көрсетуде.

Банктің негізгі функциялары:

- Өз мақсаттарыңыз үшін қаражатты біріктіру – инвестициялау;
- Төлемдерді үздіксіз өңдеу үшін төлем айналымын реттеу;
- Әртүрлі делдалдық операциялар жасау.

Коммерциялық банк операциялары:

- Жеке тұлғалар мен инвесторлардың қаражаттарын депозиттерге тарту;
- Жеке және заңды тұлғалардың банктік шоттарын ашу және жүргізу;
- Ақша қаражатын банк атынан және оның есебінен төлем, мерзімділік және қайтарымдылық шарттарында орналастыру және т.б.

Банктік емес несиелік ұйымдар белгілі бір банктік операцияларды жүзеге асыруға құқылы. Оларға қойылатын заңнамалық талаптар банктерге қарағанда төмен, бұл транзакциялардағы тәуекелдің төмен дәрежесімен байланысты болады.

Банктік емес несие мекемелерінің банктік операциялары:

- Заңды тұлғалардың банктік шоттарын ашу және жүргізу;
- Заңды тұлғалардың атынан есеп айырысулар нарықтардағы банкаралық несиелер, бағалы металдар, валюта және т.б.

-Қолма-қол ақшаны инкассациялау қызметтері.

Банктік емес несиелік ұйымдардың салымдарға өз атынан ақшалай қаражаттарды төлеу, мерзімділік және қайтарымдылық шарттарында орналастыру мақсатында тартуға құқығы жоқ болып табылады.

Банктік емес несиелік ұйымдардың бірнеше түрлері бар:

1. Клирингтік компаниялар – клирингтік қызметті жүзеге асыруға лицензия негізінде клирингтік қызметті жүзеге асыруға құқығы бар заңды тұлғалар. Клиринг – төлем балансының шарттарына негізделген өзара есепке алу арқылы жүзеге асырылатын, бір-біріне жеткізілген және сатылған тауарлар, жұмыстар, қызметтер үшін қолма-қол ақшасыз төлемдер.

2. Инвестициялық пай қорлары – басқарушы компания кіріс алу мақсатында қорға біріктірілген инвесторлардың қаражатын басқаратын ұжымдық инвестициялаудың бір түрі.

3. Депозиттік – бағалы қағаздарға меншік иелерінің құқықтарын растайтын электрондық деректерді сақтау.

4. *Депозиттік операциялар және олардың түрлері. Депозит бойынша пайыздық мөлшерлеме*

Банктер қолма-қол ақшамен, бағалы қағаздармен және бағалы металдармен операцияларды жүзеге асырады, сондай-ақ өз клиенттеріне (резиденттер мен резидент еместерге – жеке және заңды тұлғаларға, мемлекетке) әртүрлі қаржылық қызмет түрлерін көрсетеді.

Банк ресурстарының негізгі көлемі *депозиттік операциялар* процесінде тартылған қаражат есебінен қалыптасады.

«Депозит (банк салымы)» – бұл салымшының банкке аударатын белгілі бір ақша сомасы».

Депозит – бұл қолма-қол ақша ғана емес, құнды қағаздар, металл және тіпті жылжымайтын мүлікте бола алады.

Депозит – ақшаны банкке орналастырудан пайда табу тәсілдерінің бірі. Клиент ақшаны банкке несие бергендей пайыздық мөлшерлемен депозитке салады, ол үшін банк осы салымның үстінен пайыз алады. Депозиттердің арқасында ақшалай сыйақылар алу кезінде қаражатты үнемдеуге және сақтауға болады.

Банкке инвестиция салудың мақсаты – пайыз түрінде табыс алу болып табылады. Банктік депозиттердің түрлері олар жасалған және сақталатын валютаға байланысты болуы мүмкін. Қазақстан теңге депозиттер теңге болып, ал, шетел валютасында - көбінесе доллар түрінде болады.

Қазақстандық банктердегі депозиттердің қандай болатыны, жеке тұлғалар мен бизнес үшін шарттар қалай ерекшеленетіні, депозит бойынша сыйақыны қалай есептеу керек және қай банктерде ең жоғары пайыздық мөлшерлеме болатынын айқындаймыз.

Депозиттердің түрлері:

Мерзімді, мерзімсіз және жинақ депозиттер болып бөлінеді.

Мерзімді депозит- белгілі бір салым сомасымен белгілі бір мерзімге ашылады. Клиент соманы мерзімінен бұрын алып алғысы келсе, пайызын жоғалтады. Уақытында ақшаны алу кезінде клиент тиісті соманы және сақтау кезінде жинақталған сыйақыны алады.

Мерзімсіз депозит немесе талап етілмелі депозиттің мерзімді депозиттен айырмашылығы, қаражатты кез келген уақытта алуға болады. Бұл депозитті жаңасын ашудың орнына мерзімі өткеннен кейін де ұзартуға болады. Мерзімсіз депозиттер қазақстандықтар арасында жиі кездеседі. Олар бойынша пайыздық мөлшерлеме мерзімді депозиттерге қарағанда төмен. Теңгедегі бағам Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің базалық мөлшерлемесіне жақын. Бүгінгі таңда Қазақстанда 14 банк мерзімді депозиттер ұсынады, оның сегізі алты ай мерзімге депозит қабылдайды.

Жинақ депозиті қаражатты депозит мерзімінің соңына дейін алуға болмайды. Кейбір банктердің мұндай депозитті толтыру мүмкіндігі бар. Бұл депозиттің артықшылығы – ондағы мөлшерлеме бұрынғыларға қарағанда жоғары.

Мерзімсіз депозиттердің пайдалы тұстары:

Мерзімсіз депозит ашудың ең аз мерзімі алты айдан аспайтын банктер арасында ең жоғары базалық мөлшерлеме «Береке Банк» болып табылады: жылдық 15%. Одан кейін Freedom Finance Bank Kazakhstan және 14,5% мөлшерлеме-мен ForteBank келеді. Сегменттегі ең жоғары EER (жылдық тиімді пайыздық мөлшерлеме) де «Береке» банкінде, бұл қазірдің өзінде жылдық 16,1%

құрайды. Одан кейін Freedom Finance Bank Kazakhstan, ForteBank, Home Credit Bank және Altyn Bank: 15,5%. Kaspi Bank салыстырмалы түрде төмен жылдық мөлшерлеме 14,1% құрайды.

Сегменттегі сегіз банктің бесеуінде – Bereke Bank, ForteBank, Freedom Finance Bank Kazakhstan, Home Credit Bank және Bank RBK-де депозит ашу үшін ең төменгі сома небәрі 1000 теңгені құрайды. Нұрбанкте сома 5 000 теңге, Altyn Bank-те - 10 000 теңге, KZI банкте - 50 000 теңге.

Депозиттердің барлық түрлерін әртүрлі валютада ашуға болады. Қазақстандық банктерде депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлеме теңгемен ашылған жағдайда жоғары.

Депозит бойынша пайыздық мөлшерлеме «клиенттің депозиттік шотқа ақшасын орналастырғаны үшін алатын сыйақысын анықтайтын мөлшерлемені» білдіреді!

Пайыздық мөлшерлеме инвесторлар назар аударатын ең маңызды *депозит шарты* болып табылады.

Депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемені белгілеу үшін банктер инфляция деңгейіне және Қазақстан Ұлттық Банкінің негізгі мөлшерлемесіне де назар аударады.

Пайыз мөлшерлемесінің түрлері:

- Тұрақты - келісімшарттың барлық мерзімі ішінде көрсетілген. Бұл ставканың ең көп таралған түрі болып табылады.

- Өзгермелі - депозит мерзімі ішінде мөлшерлемені бірнеше рет өзгертуге болады. Әдетте, алғашқы айларға жоғарылатылған тариф белгіленеді, содан кейін пайыздық мөлшерлеме төмендейді.

Пайыз мөлшерлемесі көптеген факторларға байланысты:

- Депозит сомасына;
- Арнайы депозит шарттары;
- Клиент санаты;
- Депозит валютасы;
- Қаражатты орналастыру мерзімі.

Депозиттік кіріс қалай есептеледі?

Депозит бойынша сыйақы депозит түрі мен мөлшерлемесіне байланысты есептеледі. Мысалы, Kaspi Bank-те депозит бойынша сыйақы күнделікті қалдық бойынша есептеледі және келесі формула бойынша 14,1% номиналды мөлшерлеме бойынша айына бір рет есептеледі:

$$\text{Сыйақы} = (\text{депозиттегі} * 14,1\% * 30 \text{ күн}) / 360 \text{ күн.}$$

Мысалы, 1 наурызда сіз 500 000 теңге көлемінде депозит аштыңыз. Наурыз айының 15-і күні 200 000 тг толықтырдыңыз, сосын 21 наурызда тағы 20 000 -ға толтырдыңыз. Наурызға 7207 тг сыйақы аласыз.

Белгілі бір кезеңдегі депозит бойынша сыйақы мөлшерін есептеуге болатын әртүрлі депозиттік калькуляторларды қолдануға болады.

Бизнеске арналған депозиттер

Банкке ақшаны бірнеше күн немесе тіпті бір күнге орналастыру арқылы бизнеске белгілі бір пайда табуға мүмкіндік беретін «қысқа» депозиттер бар. Мұндай қысқа мерзімді депозиттер компанияларға қысқа мерзімде қосымша табыс алуға мүмкіндік береді.

Алты банк заңды тұлғаларға бір күн немесе одан да көп мерзімге депозиттер ұсынады: ForteBank сегменттегі ең жоғары жылдық тиімді пайыздық мөлшерлеме көрсеткішіне ие: жылдық 15,2%-ға дейін. Forte Capital өнімі туралы айтып отырмыз, ол бизнеске бір күннен (тіпті бір түнде) бір жылға дейінгі мерзімге қаражат орналастыруға мүмкіндік береді. Одан кейін жылдық тиімді пайыздық мөлшерлеме 14,5% (орналастыру кезеңі – бір күннен үш жылға дейін) Халық банкі және жылдық тиімді пайыздық мөлшерлеме 13% (орналастыру кезеңі – бір күннен бір жылға дейін) ЦентрКредит Банкі келеді. «Овернайт», яғни ақшаны бір түндік мерзімге орналастыру мүмкіндігі олардың қазақстандық ForteBank және Jusan Bank кәсіпорындарына жасаған ұсыныстарында көрсетілген. Бұл жағдайда тарифтер жеке есептеледі.

Қаражатты орналастырудың нақты мерзіміне байла-нысты тарифтер жылдық тиімді пайыздық мөлшерлемеден ерекшеленетінін және бір күн немесе бірнеше күнге орналастыру кезінде оларды жеке есептеуге болады.

5. Депозиттік операциялар: депозит ашу, депозиттерді сақтандыру

Салымшы салым салатын банкті өз бетінше таңдайды және банктен өзінің қаржылық жағдайы туралы ақпарат беруін талап етуге құқылы.

ҚР АҚ 756 бабы бойынша банктік салым шарты бойынша банк салымшыдан ақша (салым) қабылдауға, ол бойынша банктік салым шартында көзделген мөлшерде және тәртіпте сыйақы төлеуге, сондай-ақ салымды белгіленген шарттарда және тәртіпте қайтаруға міндеттенеді. заңнамалық актілермен және шартпен осы түрдегі депозитке салу

Депозит ашу үшін сізге мыналар қажет.

1. Банкке тікелей хабарласыңыз: таңдалған депозит шарты бойынша төлқұжат деректері негізінде клиент сауалнамасын толтырыңыз; депозит ашу туралы өтінішке қол қойылады. Бір данасы салымшыда қалады және салым мерзімі ішінде сақталады. Бұл мәлімдеме депозиттің шарттарын көрсететін келісім болып табылады.

2. Интернет арқылы шот ашу: таңдалған депозит шартына сәйкес төлқұжат деректері негізінде клиент сауалнамасын толтыру; депозит ашу туралы өтінішке қол қойылады. Бір данасы салымшыда қалады және салым мерзімі ішінде сақталады. Бұл мәлімдеме депозиттің шарттарын көрсететін келісім болып табылады.

Ашылған банк шоты бар адамдар ғана (мысалы, жалақы шоты немесе қайтарылатын несие) Интернет арқылы депозит аша алады.

Интернет арқылы депозит ашу үшін қажетті әрекеттер алгоритмі:

- Банктің жеке шот қызметіне қосылыңыз. Интернет-банкинг үшін пароль мен логин беріледі;
- Қолайлы депозит мөлшерлемесін таңдаңыз;
- Келісімшартты және қажетті құжаттарды оқыңыз;
- Ашық депозиттік шотқа қажетті ақша сомасын аударыңыз.

Көптеген банктер онлайн ашылған депозиттер бойынша жоғары пайыздық мөлшерлемелерді ұсынады.

Банк алынған соманы банктік салым шарты бойынша белгілі бір мерзімге салым сомасын қайтару және ол бойынша сыйақы төлеу міндетімен қабылдайды.

Салымшының төлем мерзімінің соңында сыйақыны алу немесе оны бүкіл депозит сомасына қосу мүмкіндігі бар.

Депозит бойынша сыйақыны есептеу әдісі, онда салым сомасы алдымен есептелген сыйақыға ұлғайтылады, содан кейін алынған сомадан келесі кезең үшін сыйақы есептеледі, пайыздық капиталдандыру деп аталады.

Сонымен қатар, банктер салымшы талап еткен кезде оған ақша төлеуге әрқашан дайын болуы керек. Сондықтан олар өздеріне салынған депозиттік қаражаттардың белгілі бір бөлігін салмайды, бірақ оларды Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінде азайтылмайтын резервтер түрінде сақтайды.

Депозит түрінде де жинақ жасауға болады, бірақ оның *артықшылықтары* - инвестор өзінің сатып алу қабілетін сақтайды және қаражатты салыстырмалы түрде тез айналымға қайтарып алуы. Ал, оның *кемшіліктері* де бар -экономикалық жүйеге көбірек тәуелділік. Инфляцияның өсуі депозиттер бойынша барлық табысты жоюы мүмкін. Сонымен қатар, инвестицияның қайтарымы төмен, өйткені ешбір банк жоғары пайыздық мөлшерлеме ұсына алмайды.

3. Депозит шарттары

Бірінші шарт. Мерзімі және номиналды мөлшерлемесі (ставка)

Депозитті қандай мақсатта ашып жатқаныңызды ескере отырып, мерзімін өзіңіз анықтайсыз. Банк осы кезеңге байланысты пайыздық мөлшерлемені белгілейді. Ставка әрқашан нөлден асады, әйтпесе банкке ақша салудың қажеті жоқ. Қазақстанда бүгінде ставкалар 5% - дан 18% - ға дейін. Мөлшерлеме әрқашан жылдық мәнде көрсетіледі. Егер сіз бір жылдан асатын мерзімге банкке ақша салсаңыз, онда ставка мерзімге пропорционалды түрде есептеледі. Егер мөлшерлеме 12% болса, онда айлық депозит бойынша сіз салым мерзімінің соңында 1%, ал жартыжылдық бойынша - 6% аласыз. Депозит мерзімі аяқталғанша банктің ставканы өзгертуге құқығы жоқ. Ставкаға тек мерзім ғана емес, сонымен қатар депозиттің мөлшері, сондай-ақ оның валютасы (теңге, доллар немесе еуро және т.б.) әсер етеді.

Кесте 9 - Депозиттің мерзімі мен валюта түріне қарай мөлшерлемелері

	1 ай	3 ай	6 ай	1 жыл	2 жыл
Теңге	5,10%	7,55%	11,00%	11,50%	11,65%
АҚШ доллары	3,00%	3,00%	3,45%	3,95%	4,40%
Евро	2,75%	2,75%	3,25%	3,75%	4,20%

Номиналды және нақты мөлшерлемелер

Номиналды және нақты мөлшерлеменің не екенін түсіну керек, өйткені, өте маңызды және біздің жинақтарымызға әсер етеді.

Сонымен, *номиналды мөлшерлеме* – ай сайынғы сыйақы есептелетін мөлшерлеме. Ал, *нақты мөлшерлеме* – инфляцияны ескере отырып түзетілген инвестициялардың табыстылығының нормасы.

Мысалы: Сіз 6 айға жылдық 15% ₸ 5 000 000 көлемінде ай сайынғы сыйақы төлейтін депозит аштыңыз. Әр айдың соңында банк сіздің картаңызға сыйақы аударады – 61 644 ₸. Алты айда сіз 369 864 ₸ табыс аласыз.

Егер сіз капиталдандыруы бар депозитті таңдасаңыз, онда бірінші айдың соңында депозит қалдығы есептелген сыйақы сомасына артады – 61 644 ₸. Екінші айдың соңында банк сома бойынша өсіммен бірге сыйақы есептейді, ал табыс жоғарырақ – 62 404 ₸, үшінші айдың соңында – 63 173 ₸ болады. Нәтижесінде 6 ай ішінде сізге 381 452 ₸ түседі.

Атаулы мөлшерлеме 15% болғанымен, 6 айдағы депозиттің нақты кірісі жоғары болып шығады. Капиталдандыру қарапайым мөлшерлемені тиімді мөлшерлемеге айналдырады, ол күрделі пайызды пайдалану есебінен әрқашан номиналды мөлшерлемеден жоғары болады.

1-Есеп

Нұржан бір жылдан кейін Аляскаға жолдама сатып алу үшін ақша жинауға шешім қабылдады, ал Асқар бір жылдан кейін соңғы үлгідегі компьютерді сатып алу үшін ақша жинауға шешім қабылдады. Бүгінгі таңда жолдама да, компьютер де 700000 теңгені құрайды. Нұржан мен Асқар осы сомаға назар аудара отырып, ай сайынғы толықтырумен депозит ашты. Бұл ретте депозит бойынша номиналды пайыздық мөлшерлеме екеуі үшін де бірдей 15% құрады. Бір жылдан соң жоспарланған сомалар жиналды.

Егер компьютер 10%-ға арзандағаны белгілі болса, жолдама 20%-ға қымбаттаған болса, белгілі бір тауарға байланысты депозиттің нақты мөлшерлемесін есептеңіз.

Белгілі бір мақсатқа байланысты нақты ставканы есептей отырып, келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Жинақтау туралы шешім қабылдаған кезде белгілі бір тауардың құнының өзгеру тенденциясына назар аударыңыз.

2. Егер сізге екі нәрсені — компьютерді де, жолдаманы да сатып алу қажет болса, онда инфляция теңестіріледі.

Нәтижесінде Нұржан Аляскаға бармады, ал Асқардың сомасы ол күткеннен де көп болды. Нұржан да, Асқар да бастапқыда мұндай нәтижені есептеуі керек еді.

2-Есеп

Ерлі-зайыпты Санжар мен Мәрьям ипотека бойынша пәтер сатып алуға шешім қабылдады. Пәтердің құны -3 000000 теңге. Олар пәтер құнының 10% мөлшерінде бастапқы жарна сомасын жинауы керек. Санжар мен Мәрьям 15% мөлшерлемесімен және шотты толтыру мүмкіндігімен екі жылдық депозит ұсынған сенімді банкті таңдады.

1. Пәтердің құны жылына 30%-ға өседі деп есептей отырып, екі жылдан кейін пәтерге бастапқы жарнаның мөлшерін есептеңіз.

2. Пәтер құнына байланысты нақты депозит мөлшер-лемесін есептеңіз.

Шешім

1. Егер бүгінгі күні бастапқы жарна 300 000 теңге болса, онда бір жылдан кейін ол $300\,000 \times 0,3 = 90\,000$ теңгеге, 390 000 теңгеге дейін өседі. Ал тағы бір жылдан кейін ол $390\,000 \times 0,3 = 117\,000$ теңгеге өседі және соңында 507 000 теңге болады.

2. Пәтер құнына байланысты депозиттің нақты мөлшерлемесі: жылдық 15% — 30% = -15%.

Бұл жерде депозиттің рөлі - ағымдағы қажеттіліктер үшін жинақтау және резервтің өтімді бөлігін сақтау, ал ұзақ мерзімді жинақтауды инфляцияға ұшырайтынын ескерген дұрыс.

Екінші шарт. Пайыздарды есептеу кезеңділігі және оларды капиталдандыру мүмкіндігі

Депозит шарты бойынша мөлшерлеме жылдық ретінде көрсетіледі, бірақ жыл соңында пайызды есептеу міндетті емес. Мұны айына бір рет, тоқсанына бір рет есептеуге болады. Егер бұл мөлшерлеме депозиттің бастапқы сомасына есептелетін **қарапайым пайыз** болса, онда пайызды есептеу кезеңділігі маңызды емес. Қарапайым пайыз бойынша бір жылдан кейін 12%-дық мөлшерлемесімен сіз 12%, ал бір айдан кейін 1% аласыз.

Күрделі пайызды есептеуін келесі мысалда қарастырылған. Жылдық 12% мөлшерлеме және айына бір рет пайыздарды есептеу кезінде 100 000 теңге сомасы бір айдан кейін 1% - ға ұлғаяды

және 101 000 теңгеге айналады, бұл *капиталдандыру* болып табылады. Ал келесі айдан бастап 1% 101 000 теңгеге есептелетін болады және депозит сомасы 102 010 теңгеге дейін өседі. Күрделі пайыз сізге қосымша 10 теңге берді. Бұл пайызға есептелетін пайыз, яғни бірінші айда алған 1000 теңгенің 1%. Осылайша, сіз жақсы капиталист ретінде жинақталған пайызды бірден іске қосып, барлық ақшаны жұмыс істеуге жұмсайсыз. Ай сайын күрделі пайыздың әсері де арта түседі. Бір жылдан кейін депозит сізге 112 682, 5 теңге әкеледі, ал бұл қарапайым пайызбен салыстырғанда 700 теңгеге жуық артырақ.

Кесте 10 -Қарапайым және күрделі пайыз үшін салым сомасының өсуі

Мерзімі/айы	Қарапайым пайыз	Күрделі пайыз
0	100000,00	100000,00
1	101000,00	101000,00
2	102000,00	102010,00
3	103000,00	103030,10
4	104000,00	104060,40
5	105000,00	105101,01
6	106000,00	106152,02
7	107000,00	107213,54
8	108000,00	108285,67
9	109000,00	109368,53
10	110000,00	110462,21
11	111000,00	111566,83
12	112000,00	112682,50

Үшінші шарт. Автоматты түрде ұзарту мүмкіндігі

Келісім шарт аяқталды - келісім автоматты түрде ұзартылды. Бұл бір қарағанда қарапайым шарт: ештеңе істеудің қажеті жоқ. Банктің өзі бұрын келісілген және қол қойылған шарттар негізінде шартты ұзартады. Бұл жағдайда мерзім бұрынғыдай болады, бірақ пайыздық мөлшерлеме – бұл депозиттік шартты ұзарту кезінде банкте қолданылатын пайыздық мөлшерлемесі.

Егер келісім-шарт аяқталса және ол автоматты түрде қайта ұзартылмаса, онда банк ақшаны ағымдағы жай шотқа аударады және инфляция оларды жей бастайды. Оларды уақытында пайдалануды ұмытпау қажет, бұл жағдайда шартты тоқтату немесе басқа депозитке салу абзал.

Төртінші шарт. Шотты толтыру мүмкіндігі

Егер сіз ағымдағы кірістің бір бөлігін жинай отырып кез келген өмірлік маңызды нәрсеге ақша жинауды шешсеңіз, онда сіз үшін толықтырылатын депозит ашу өте тиімді. Бұл жаңа депозит ашуды қажет етпейді, сонымен қатар қосымша пайда әкелуі мүмкін, өйткені салыстырмалы түрде жаңадан ашылған депозит бойынша пайыздық мөлшерлеме төмен болуы мүмкін. Әрине, мұндай икемділік тиімді, себебі кез-келген уақытта бір депозитке қосымша соманы есептеуге және өскен сомаға келісілген пайыздарды алуға болады.

Бесінші шарт. Ақшаны мерзімінен бұрын ішінара алу мүмкіндігі

Өмірде ақша кенеттен қажет болатын кездер болады. Салымшы шартты бұзу арқылы ғана депозиттен ақшаны мерзімінен бұрын ала алады. Бірақ бұл жағдайда есептелген пайызды алу мүмкіндігінен айырылады. Салымшыны пайыздан айырмау үшін банктер мерзімінен бұрын ішінара алу мүмкіндігі бар депозиттерді ұсынады. (пайыздарды жоғалтпай). Мұндай депозит салымшыға икемділік береді, яғни салымшы әрқашан келісімшартты бұзбай және шотта қалатын сомаға жинақталған пайыздар мен пайыздардың пайдасынан айырылмай, ақшаның бір бөлігін алу мүмкіндігін береді. Әрине бұл депозит бойынша шоттағы барлық ақшаны алу мүмкін емес, себебі шоттағы сома төмендетілмейтін қалдықтан асып кетуі шарты талап етіледі.

Банк кез келген уақытта бұл депозиттік есеп шотта қанша ақша болатынын нақты білмегендіктен, оған несие беру үшін осы қаражатты пайдалануды жоспарлау қиынырақ болады. Сондықтан мұндай депозит бойынша пайыздық мөлшерлеме төмен болады. Күтпеген жағдайда ақшаны мерзімінен бұрын алу үшін пайыздың бір бөлігін құрбан ету салымшының өз ықтиярында. Дегенмен бұндай мүмкіндік кейде қаржылық қиындыққа тап болған жағдайда мәселені шеше алады.

Алтыншы шарт. Салымды басқа валютаға аудару мүмкіндігі (мультивалюталық депозит)

Мультивалюталық салым - бұл қаражатты банкте бір мезгілде теңгемен ғана емес, сонымен қатар басқа да валюталық бірліктерде, мысалы, доллармен немесе еуромен сақтауға мүмкіндік беретін депозит түрі болып табылады. Қазіргі таңда бұл азаматтарымыздың арасында депозиттің ең танымал нұсқаласы. Бұл депозит бойынша мерзімі ішінде жинақталған пайыздарды жоғалтпай, ақшаны бір валютадан басқа валютаға аударуға болады.

Салым салатын валюта түрі салымшының өз жеке мақсатына байланысты. Мысалы Америкаға баруды жоспарлаған салымшыға доллар қажет, өз қалаңызда жер учаскесін сатып алуды көздеген жағдайда депозит валютасы әрине, теңге болады. Ал егер неміс машинасына ақша салсаңыз, онда еуроғағы депозит тиімдірек келеді.

4. Тәуекелдер және оларды басқару

Ақшамен жасалатын кез келген манипуляция түптеп келгенде тәуекел болып табылады. Әр салымшы жеке қаражатын депозитке салу арқылы тәуекел аймағына кіретіндігін жақсы түсіну керек. Сондықтан да, тәуекелдер басқаруға болады.

Тәуекелді басқару – оны болдырмау дегенді білдірмейді. Мәселен, инфляцияны болдырмау мүмкін емес. Тәуекелдерді хеджирлеу керек, яғни олардың салдарын азайту және шығындарды азайту керектігін түсіндіреді.

Банктің дәрменсіздік тәуекелі. Депозитті сақтандыру

Банктің дәрменсіздік болып танылуы немесе дефолт — бұл ең айқын тәуекелдерінің бірі болып табылады. Салымшы үшін бұл банктің өз алдындағы міндеттемелерін орындай алмайтындығын білдіреді.

Бұл тәуекелді қалай басқаруға болады? Банктің банкроттық тәуекелін басқарудың ең танымал әдісі – ол депозитті сақтандыру.

2000 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қазақстан Республикасында екінші деңгейлі банк салымшыларының мүддесін қорғауды көздейтін ҚР Ұлттық банк басқармасы-ның қаулысына сәйкес акционерлік қоғам түрінде құрылған Жеке тұлғалардың салымдарын кепілдендіру (сақтандыру) қоры (ЖТСКК) орталық органы болып табылатын жеке тұлғалардың салымдарын сақтандыратын жүйе жұмыс істей бастады. Бұл жүйеге төменде келтірілген бағыттар бойынша нақты талаптарға сәйкес келетін коммерциялық банктер кіреді.

Олар мынадай бағыттар:

- халықаралық стандарттарға көшу жөніндегі бағдар-ламаға енуі;
- банктің өзіндік капитал мөлшерінің белгіленген нормативтерге сәйкестігі;
- пруденциялық нормативтердің қорға өтініш беретін мерзімге дейінгі 3 тізбекті (қатар келетін) айдың ішінде сақтауы;
- Ұлттық банктің осы мәселе бойынша ұсынысының болуы (ұсыныс құпия құжат болып табылады әрі қорға тікелей бағытталады);
- банктің соңғы жылдардағы жылдық қаржылық есеп беру тізбесін Ұлттық банк бекітетін халықаралық ауди-торлық ұйымдардың бірі растауы керек.

Депозиттерді сақтандырудың объектілері болып *табылмайтындарға* мыналар кіреді:

- ұсынушының салымы;
- банктің сенімді басқармасына берілген ақшасы;
- заңды тұлғаға тән білімі жоқ, егер осы қызметпен байланысты ашылған болса, осындай кәсіпкерлікпен айналысатын тұлғалардың салымдары;
- осы банктің немесе үшінші тұлғаның алдындағы міндеттеме бойынша кепілді-салымы;
- 5%-дан көп дауыс құқығы бар банк акциясына ие осы банк қызметкерлерінің немесе акционерлерінің салымдары;
- кепілдік беруді қарастырмайтын келісімшарт бойынша басқадай салымдар.

Салымшыларға депозиттегі негізгі соманы ғана емес, сонымен бірге ол бойынша есептелген сыйақыны да сақтандыруға мүмкіндік беріледі. Бұл есептелген сыйақы негізгі салымды көбейтуге (салым ақшаны жүзеге асыратын шарттарға сәйкес) бағытталған жағдайда ғана мүмкін болады. Басқа жағдайларда депозит бойынша сыйақы өтелмейді. Ұлттық банк бекіткен ережеге сәйкес, қатысушы банктер міндетті күнтізбелік жарнаны енгізу жолымен қордың салымшыларының салымдарының өтеу төлеміне арналған резервін толықтырады.

Міндетті күнтізбелік жарнаның мөлшерлемесі қатысушы банктердің қаржылық жағдайына қарай жеке белгіленеді. Қатысушы банктер жарнаны ұдайы төлей бермейді. Қор ең көп шамадағы

жиынтық мөлшерді анықтайды. Қатысушы банктер осы мөлшерге қол жеткізгеннен кейін жарна төлеуді тоқтатады. Бұл арада күнтізбелік жарна банк шығындарының есебінен жүзеге асырылады.

Әр түрлі банктердегі салымдар жеке кепілден-дірілетіндіктен, олардың қандай да біреуі таратылғанда өтеу сомасының есебі үшін тек осы банкте орналасқан барлық сақтандырылған депозиттердің сомасы қолданылады. Егер банк соттың оны мәжбүрлеп таратуға шешім шығарғанына қарамастан салым бойынша тиесілі соманы төлеп, салым жөніндегі міндеттемені өзі орындайтын болса, онда қор өтеу төлемін жүзеге асырмайды.

Депозиттердің сақтандыру жүйесіне қатысушы банктер таратылғанда салымдардың сомасын өтеу бойынша есеп айырысуды жүзеге асырудың бастапқы сызбасы төменде келтірілген. Бүгінгі таңда жеке тұлғалардың салымдары бойынша сақтандырудың өтемақысы 400 000 теңгеден аспайды.

Пайыздық тәуекел

Депозиттік келісім шарттың бірінші талабы бұл салым бойынша мөлшерлемені анықтау. Әдетте келісім шарт бойынша депозиттің мөлшерлемесі оның бүкіл мерзіміне есептеледі және белгіленеді. Алайда, осы уақыт ішінде нарықтағы мөлшемелер өзгеруі мүмкін. Егер салымның мерзімібір ай болса, онда олар айтарлықтай өзгеруі екіталай. Алайда, егер депозит мерзімі бір-екі жыл болса, онда осы уақыт ішінде депозиттік мөлшерлеме өсуінемесе төмендеуі мүмкін. Әрине бұл ақша нарығының қасиеті. Өйткені, ақша, дәлірек айтсақ, қарызға ақша алу-бұл тауар. "Ақшаны сатып алушы" оларды белгілі бір мерзімге, мүмкіндігінше төмен мөлшерлеменен қарызға алады. Ал "ақша сатушы", керісінше, оларды қарызға алады және ақшасына максималды пайыздық кіріс алғысы келеді. Тепе-теңдікте ақшаға сұраныс ұсынысқа тең болатын ставкалардың деңгейі анықталады, яғни сатып алушылар саны сатушылар санына тең болады. Алайда, сұраныс пен ұсыныс уақыт өте келе өзгереді, депозиттер мен несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер де өзгереді. Банктерге ақша қажет болғанда, олар депозиттер мөлшерлемесін көтереді. Ақша көп болған кезде олар арзан болады және сіз депозитіңізден аз ақша таба аласыз.

Мысалы, жылдық мөлшерлемесі 10% - бен екі жылға депозит ашылды дедік. Бір жылдан кейін ставкалар 15% - ға дейін өсті. Бұл екінші жылы салымшы 5% ала алмайтынындығын білдіреді. Алайда, егер ставкалар, керісінше, төмендесе, онда салымшы ұтыста болар еді. Ал бұл сол пайыздық тәуекелді көрсетеді, яғни салымшы табыс алуы да, жоғалтуы да мүмкін.

Пайыздық тәуекелді басқарудың әдісі - бұл мерзімінен бұрын алу мүмкіндігі бар ұзақ мерзімді салымды таңдау. Яғни бұл депозиттер бойынша ставкалар күрт өскен жағдайда, барлық қаражатты ескі депозиттен төмендетіл-мейтін қалдыққа дейін алып тастай отырып оларды жаңа депозитке жоғары ставка бойынша салуға болады. Сол кезде ескі депозиттің пайыздық мөлшерлемесі бойынша табысты молайтуға, ал жаңа депозиттен одан да көп ақша табуға мүмкіндік болады.

Қайта инвестициялау тәуекелі.

Тәуекелдіктің бұл түрі қысқа мерзімдік депозитке ақша салып, мерзімі біткен соң басқа депозитке ауыстырған кезде пайда боулы мүмкін. Себебі мерзімі әр түрлі салымдар бойынша түсетін табыстың да мөлшері әр түрлі болады. *Қайта инвестициялау тәуекелін басқару* – *салымшының өз әрекеттерін жоспарлау.*

Пайыздық тәуекел мен қайта инвестициялау тәуекелі бір біріне қарама қарсы ұғым. Себебі салым мерзімі неғұрлым ұзақ болған сайын, пайыздық тәуекел соғұрлым жоғары болады, ал қайта инвестициялау қаупі соғұрлым төмен болады және керісінше. Осы тәуекелдерді оңтайлы теңестіру үшін жеке жоспарларымызды ескере отырып, депозит мерзімін дұрыс таңдауымыз керек. Яғни пайыздарды жоғалт-пай отырып жеке салымдарға жиі қол жеткізу маңызды ма немесе ұзақ уақыт бойы көп табыс алу маңыздырақ па екендігін шешіп алу қажет.

Депозит мерзімі неғұрлым ұзақ болса, пайыздық мөлшерлеме соғұрлым жоғары болатынын ескеру қажет. Мәселен, ең қысқа мерзімде (мысалы, 1 ай) банк 5-6% шағын мөлшерлемені ұсынады, өйткені бір айда қарызға алынған ақшаға жоғары пайда табу қиын екенін түсінеді. 6 ай, 1 жыл және одан жоғары мерзімге депозиттерге банк үлкен қызығушылық танытады, себебі осы мерзімге жоғары мөлшерлеменен ұзағырақ несиелер беруге болады. Сондықтан ұзақ депозиттер бойынша мөлшерлеме де жоғары 16-18% дейін болады.

Валюталық тәуекел

Валюта да тауар болып табылады және оның бағасы (дәлірек айтқанда, айырбас бағамы) үнемі өзгеріп отырады. Әлемдік биржаларда әр минут сайын валюта саудасы өтеді: фунт еуроға, доллар теңгеге, юаньға иена және т. б. Бір күнде валюта айырбастау бағамдары әдетте айтарлықтай өзгермейді, бірақ бірнеше ай немесе жыл ішінде бағамның 20-30% өсуі немесе

төмендеуі әбден мүмкін. Сондықтан, ақшаны валюталық депозитке салу арқылы мерзімнің соңында қанша пайда алатындығын нақты белгісіз.

Мысалы, \$1000 сомасында 1 жылға 5% жылдық депозит аштыңыз. Осы жылдың ішінде доллар бағамы бір доллар үшін 450 теңгеден 430 теңгеге дейін төмендеді. Бір жылда қанша пайыз табыс есептеледі? Пайызды ескере отырып, сома 1050 долларға дейін артады. Қазіргі бағам бойынша бұл небәрі 451500 теңге, яғни биыл инвестициядан түскен теңгенің қайтарымын бағалайтын болсақ, салымшы 21000 теңгеге ұтылып отырғанын көреміз, себебі банк уәде еткендей табыстың 5 пайызын ғана доллармен төлеп отыр.

Валюталық тәуекелді басқарудың басты тәсілі бұл депозитті әртараптандыру немесе мақсатқа сәйкес келетін валютаға инвестициялау болып табылады. Яғни депозиттің бір бөлігін доллармен немесе басқа шетел валютада, ал бір бөлігін теңгеде сақтау тиімді екенін ескеру керек.

Инфляция тәуекелдігі

Егер инфляцияның ең қарапайым түрде анықтамасын анықтайтын болсақ, онда бұл ақшаның құнсыздануы, яғни ақшаның сатып алу қабілетінің төмендеуі. Бағаның өсуіне байланысты бір мөлшердегі ақшаға уақыт өте келе азырақ тауарлар мен қызметтерді сатып аламыз. Инфляцияның негізгі көрсеткіші - тұтыну тауарларына баға индексінің өсу қарқыны. Бұл көрсеткіш өнімдер, киім-кешек, аяқ киім, жиһаз, байланыс, көлік және денсаулық сақтау қызметтері және т.б. кіретін тауарлар мен қызметтер себетінің құны ретінде өлшенеді. Егер бір жыл ішінде бұл себет 10% - ға қымбаттаса, онда бұл инфляцияның пайызы: жылдың соңында бірдей соманы жылдың басындағыдан 10% - ға аз сатып алуға болады. Қазақстан Республикасындағы инфляция 2023 жылғы желтоқсанда 9,8% құрады. Сол жылы тұтыну тауарлары бағасының индексі 8,5% - ға өсті. Бірақ бұл ресми статистикалық мәліметтермен кейбірулер келіс-пейді және бұл қате емес. Себебі әр адамның инфляциясы әр түрлі, яғни біреулер ет жемейді, біреулердің көлігі жоқ, ал біреулер ешқашан ауырмайды. Бір сөзбен айтқанда, әр адамның өз себеті бар және оның бағасы мүлдем басқаша өзгереді. Сонда тұтыну тауарлары бағасының индексінің мәні неде деген сұрақ туындайды? Ал бұл көрсеткіш ел бойынша инфляцияның орташа көрінісін көрсетуге арналған.

Үйдегі құпия жерде жатқан ақшаның нақты құны қаншаға «еріп» жатқанын есептеу қиын емес. Көптеген адамдар шетел валютасын сатып алу арқылы инфляциядан қорғай аламыз деп санайды. Бірақ бұл шындықтан алыс. Тағы бір жолы - депозитке ақша салу, яғни бұл ақшаның «еріп кетуіне» жол бермейтін тоңазытқыш сияқты құрал. Депозит бойынша пайыздық кіріс инфляцияны болдыртпаса, кем дегенде болжамды шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Өкінішке орай, Қазақстанда теңгедегі депозиттер бойынша мөлшерлемелер әрқашан инфляциядан төмен есептеледі.

Инфляциялық тәуекелді басқарудың тиімді тәсілі бұл инфляциядан қорғалған құралдарға инвестициялау. Мұндай ең тиімді инвестиция бұл инфляцияға байланысты пайыздық мөлшерлемесі бар депозит болып табылады. Мысалы, мерзімінің соңында екі параметрдің – инфляция мен сыйлықақы сомасына тең пайыздық мөлшерлеме төленетін жылдық пайызы бар депозит. Бұл әдіс кейбір дамыған елдерде, мысалы, АҚШ-та қолданылады. Өкінішке орай отандық банктерде мұндай депозиттер жоқ.

Өтімділік тәуекелі

Өтімділік тәуекелі ақшаны шұғыл қайтару қажет болғанда пайда болады. Егер олар депозитке салынған болса, банк оларды сұраныс бойынша мерзімінен бұрын қайтарады. Бірақ депозит ашқан пайызыңыз, өкінішке орай, банкте қалуы мүмкін.

Өтімділік тәуекелін басқару – мерзімінен бұрын алу мүмкіндігі бар депозитті таңдау.

Келісімшартта осы опцияны таңдаған болсаңыз, ақшаңызды кез келген уақытта (ең төменгі қалдыққа дейін) сол уақытта жинақталған пайызды жоғалтпай ала аласыз. Ештеңе күрделі емес, бірақ тәуекелдеріңізді басқара алатын-дығыңызды білу кез келген инвестордың жанын жылытады.

Сонымен қорыта келе, депозит – тәуекелсіз жақсы кірісті қамтамасыз ететін тамаша қаржы құралы. Бірақ депозиттің мақсаттары ағымдағы қажеттіліктерге (теледидар, жиһаз және т.б.) үнемдеу, сұйық резервті сақтау (жаңбырлы күн үшін ақша) екенін ұмытпау керек.

Депозиттік мөлшерлеме, әдетте, инфляцияны өтемейді. Тек номиналды мөлшерлемеге ғана емес, инфляцияны ескере отырып есептелген нақты мөлшерлемеге де назар аударыңыз.

Ақшаны ұзақ уақыт депозитте сақтау оның нақты сатып алу қабілетін төмендетеді. Депозит ұзақ мерзімді жинақтауға арналмағанын.

Салым мақсатын нақты тұжырымдау келісім шарттарын (мерзімі, валютасы, толықтыру мүмкіндігі және мерзімінен бұрын алу және т.б.) дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір сатып алуды жоспарлағанда, таңдалған өнімнің немесе қызметтің бағасының үрдісін анықтауға тырысыңыз. Бұл сатып алу үшін қажетті жинақ сомасын дәлірек анықтауға мүмкіндік береді.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары:

1. Қаражаттардың жинақталуы туралы түсініктер беріңіз?
2. Инфляция және оның негізгі түрлері атаңыз?
3. Инфляцияның салдарын айқындаңыз?
4. Банк жүйесі және оның қызмет ету принциптерін жетілдіріңіз?
5. Қазақстан Ұлттық банкі және екінші деңгейлі банктер?
6. Депозиттік операциялар және олардың түрлері. Депозит бойынша пайыздық мөлшерлемесі?
7. Депозиттік операциялар: депозит ашу, депозитті сақтандыру?
8. Депозиттік операциялар және олардың түрлері?

Әдебиеттер:

1. Қаржылық сауаттылық негіздері: Оқу құралы. Мырзабекқызы Қ., Сапарова А.А., Болганбаев А.Д. Алматы: ЖШС «Лантар books» баспасы, 2024. - 283 бет.
2. Финансовая грамотность : учебник : [16+] / Ю.Р. Туманян, О.А. Ищенко-Падукова, А.Н. Козлов и др. ; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону ; Таганрог : Южный федеральный университет, 2020. – 212 с.
3. FİNANSAL OKURYAZARLIK BECERİLERİETKİNLİK KİTABI. Kemal ŞİMŞEK, Keziban KODAZ, İrem ÖZMEN BAĞCI. ISBN: 978-975-11-6491-9. 2023 y.
4. Чумаченко В. В. Основы финансовой грамотности : учеб, пособие для общеобразоват. организаций / В. В. Чумаченко, А. П. Горяев. — 3-е изд. — М. : Просвещение, 2018. — 271 с. : ил. — ISBN 978-5-09-047289-0.
5. Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020 - 2024 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 мамырдағы № 338 қаулысы.